

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՕՐԵՐՈՒՆ ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻՆ ՄԱՍԻՆ

Միհրան Մինասեան

1909-ի կիլիկեան կոտորածները ունեին աշխարհագրական ընդարձակ տարածք, որ կ'ընդգրկեր Ատանայի ամբողջ նահանգն ու անոր սահմանակից Հալեպ նահանգին կարգ մը շրջանները:

1909-ին, Այնթապ քաղաքի մեծաթիւ հայութիւնը թէւ ուղղակիօրէն չէ ենթարկուած կոտորածի, բայց եւ այնպէս բոլորովին ալ անմասն չէ մնացած դէպքերու ընդհանուր հոլովոյթէն, եւ նոյնիսկ տուած է որոշ թիւով զոհեր եւ անցուցած վախի ու սարսափի օրեր, որոնք բարեբախտաբար չեն վերածուած համընդհանուր կոտորածի, ինչպէս որ պատահած է Ատանա քաղաքի կամ վերոնշեալ զոյգ նահանգներու այլ ասաններուն մէջ:

Այնթապի հայութիւնը ջարդի ու թալանի փորձութիւն մը ապրած էր Համիտեան կոտորածներու ընթացքին, երբ 4 Նոյեմբեր 1895-ին թուրք խուժանը յարձակած էր տեղոյն հայկական թաղամասերուն վրայ եւ ամբողջ 36 ժամ թալանի ու կոտորածի ենթարկած էր տեղոյն բնակչութիւնը, որուն հետեւանքով քաղաքի ու շրջակայքին մէջ ոչնչացած էին մօտաւորապէս 300 հայեր ու թալանուած՝ 600 տուններ ու խանութներ¹:

Կիլիկեան կոտորածներու սկզբնաւորութենէն միայն երկու օր ետք, 3 Ապրիլ 1909-ին, փորձ մը կատարուած է Այնթապի հայութիւնն ալ ենթարկելու Ատանայի հայութեան ճակատագրին: Այս մէկուն ամենախօսուն փաստը, որ միաժամանակ Այնթապի նորագոյն պատմութեան կարեւորագոյն դրուագներէն մէկն է եւ ծանօթ է «Քէլլէճը»ի «Գլուխ կտրողի» կամ «Մորթուած գլուխի դէպք» անուններով, հետեւեալն է. իրթիհատական թուրք մը փայտեղէն ատաղձ վաճառելու պատրուակով իր տունը հրաւիրած է արհեստակից այլ թուրք մը, ուրագով սպաննած է զայն ու մարմինը կտորներու վերածելով թաղած է իր տան մէջ, ապա՝ գլուխը մարմնէն անջատելով, նետած է իր տունէն շատ հեռու գտնուող հայ կաթոլիկներու եկեղեցիին բակը: Առաւօտուն, եկեղեցի գացող հայ մը, գտնելով գլուխը, նետած է զայն մօտակայ «Պօքլու Պօսթան» անունով ծանօթ պարտէզը: Թուրք կնոջ մը կողմէ կտրուած գլուխը յայտնաբերուելով՝ թուրքերու մօտ մեծ յուզում առաջացած է, թէ հայեր սպաննած են թուրք մը: Այս պատրուակով, խուժանը սկսած է պատրաստութիւններ տեսնել հայկական թաղամասերը ներխուժելու եւ ժողովուրդը կոտորելու: Բարեբախտաբար կարելի եղած է շուտով յայտնաբերել իսկական ոճրագործը, որ թուրք մըն էր, ու կիրքերը մասամբ հանդարտած են: Այսպիսով, Այնթապի հայութիւնը փրկուած է հաւանական կոտորածէ մը. թէպէտ տեղոյն դաշնակցական ու

¹ Գեորգ Ա. Սարաֆեան (աշխատասիրեց ու խմբագրեց), «Պատմութիւն Այնթապի Հայոց», հրատարակութիւն՝ Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու միութեան, Ա. հատոր, Լոս Անճելէս, 1953, էջ 923:

հնչակեան երիտասարդները, դիրքերու մէջ ամրապնդուելով, իրենց կեանքի գնով նախապատրաստուած էին ինքնապաշտպանութեան²:

Կիլիկեան կոտորածներու այնթապցի զոհերէն են հայ աւետարանական համայնքի տասնեակ մը ծանօթ դէմքեր, որոնք Այնթապէն ճամբայ ելլելով՝ կը մեկնէին Ատանա, մասնակցելու 4/17 Ապրիլին գումարուելիք «Հոգեւոր պետերու Կիլիկեան Միութեան տարեկան ժողով»ին: Երբ կոտորածներուն անտեղեակ Այնթապի ու Մարաշի 17 պատուելիներն ու աշխարհական պատուիրակները կը հասնին Օսմանիէ ու կ'իջեւանին վերի թաղի հայ աւետարանական եկեղեցին, թորք խուժանը կը մտնէ ներս, սուրէ կ'անցընէ այնտեղ ապաստանած ժողովականներն ու ժողովուրդը եւ կ'այրէ շէնքը: Այդ նահատակներուն մէջ եղած են Այնթապի Կեդրոնական Թորքիոյ գոլէճի նշանաւոր դասախօսներէն Վեր. Փրոֆ. Սարգիս Լեւոնեանն ու ուրիշներ:

Յիշենք նաեւ որ կիլիկեան կոտորածներուն սպաննուած են քաղաքէն դուրս գտնուող 30-ի չափ այնթապցի հայեր եւս, որոնք իրենց ետին ձգած են առաքելական համայնքին պատկանող 20 որբեր ու 26 այրիներ³:

Աւելի ետք, 1 Հոկտեմբեր 1909-ին, Կիլիկիոյ Ռրբախնամ Կեդրոնական Յանձնաժողովը, Այնթապի մէջ հիմնած է որբանոց մը: Այս առիթով, առաջնորդական փոխանորդ Տէր Յարութիւն քահանայ Մելքոնեան ղրկուած է Անտիոք եւ այնտեղէն ու շրջականերէն որբեր հաւաքելով տեղափոխած է որբանոց: Որբանոցը ունեցած է 10 պաշտօնեայ: Հոն ապաստանած են 102 որբ եւ 83 որբուհի, ընդամենը 185 հոգի⁴:

* * *

Կիլիկեան կոտորածներուն վերաբերող անտիպ փաստաթուղթերու մեծարժէք հաւաքածոյ մը կը պահուի Բերիոյ (Հալէպի) թեմի Ազգային Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ, որմէ ընտրովի հրատարակութեան կու տանք Այնթապի վերաբերող չորս փաստաթուղթեր, որոնցմէ մէկը գրուած է վերեւ յիշատակուած նոյն ինքն «Քէլլէճը»ի դէպքին պատահած օրը, իսկ միւսները՝ անոր յաջորդող քանի մը օրերուն: Անոնք կը նկարագրեն այդ օրերուն պատահած դէպքերն ու քաղաքին մէջ տիրած վախի ու սարսափի մթնոլորտը:

Փաստաթուղթերը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց ոեւէ միջամտութեան, պահելով անոնց լեզուական եւ ուղղագրական առանձնայատկութիւնները: Մեր կողմէ աւելցուած քանի մը բառերը առած ենք փակագծերու մէջ []:

² «Քէլլէճը»ի դէպքին մասին մանրամասնութիւններ տրուած են Այնթապի պատմութեան նութիւնում հարուստ գրականութեան մէջ, ինչպէս՝ Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 951-952, 979-980, 1005-1006, «Հայ Անթէպ», Պէյրութ, Ե. տարի, թիւ 4 (16), 1964, էջ 22-23, եւ այլն:

³ Կիլիկիոյ Ռրբախնամ Կեդր. Յանձնաժողով, «Տեղեկագիր 1909 Օգոստոս 7-1910 Դեկտեմբեր 31», Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Օ. Արզուման, 1911, էջ 90, «Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի 1910 Սեպտ. 11-1912 Սեպտ. 11. Յանդուած Տեղեկագիր Քննիչ-Պատուիրակ Պ. Ժազ Սայապալեանի», Կ. Պոլիս, տպարան Շանթ, 1912, էջ 26:

⁴ «Տեղեկագիր 1909...», էջ 13, 18:

Փաստաթուղթերուն կցած ենք անհրաժեշտ ծանոթագրություններ, ուր սակայն առանձին-առանձին չենք յիշած 1915-ին հոս յիշատակուող բնակավայրերու հայութեան վերապահուած ճակատագիրը, որովհետեւ այն բոլորի պարագային ալ նոյնն է՝ արքոր, կոտորած եւ զինադադրին տասանորդուած վերապրողներու վերադարձ հայրենի աւան:

Ամփոփ ծանոթություններ Այնթապի մասին.

Պատմական բերդաքաղաք դաշտային Կիլիկիոյ մէջ, օսմանեան Հալէպ նահանգի Այնթապ գաւառի կեդրոնը, Հալէպէն հիւսիս-արեւելք, մօտ 100 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Յիշուած է 10-րդ դարէն սկսեալ: Շրջան մը մաս կազմած է Եդեսիոյ խաչակրաց իշխանութեան, ապա գայն գրաւած են մէմլուք եգիպտացիները: 1404-ին աւերած է գայն Լէսկ Թիմուրը եւ հոսկ 1516-ին քաղաքը գրաւած են օսմանցի թուրքերը:

20-րդ դարասկզբին, տեղւոյն հայ առաքելական համայնքը ունեցած է վեց եկեղեցի, իսկ հայ աւետարանական համայնքը՝ երեք եկեղեցի: Հայ կաթոլիկ համայնքն ու լատինները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցիները: Հայերը միասնաբար ունեցած են 17 դպրոց, ընդ որում՝ աղջկանց եւ մանչերու բարձրագոյն վարժարաններ, Աստուածաբանական Ճեմարան, որբանոցներ, տպարաններ, մշակութային միություններ եւ այլն. նշանաւոր էր մանաւանդ ամերիկացի միսիոնարներու հիմնած Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճը:

Այնթապի մէջ տպուած են մօտ 30 հայատառ գիրքեր եւ նոյնքան ձեռագիր ու տպագիր թերթեր:

Քաղաքը եղած է վաճառականական, տնտեսական, արհեստագործական եւ մշակութային կարեւոր ոստան մը ամբողջ տարածաշրջանին համար, ուր զարգացած էին մանաւանդ պղնձագործութիւնը, կտաւագործութիւնն ու կաշեգործութիւնը:

1914-ին ան ունեցած է 80 հազար բնակիչ, որուն մօտ 36 հազարը հայեր էին⁵:

1915-ին Այնթապի հայութեան մէկ մասը արքորուած է սուրիական անապատ ու մեծ մասամբ ոչնչացած, մինչ ուրիշներ հասած են Սուրիոյ Համա քաղաքն ու մօտակայ Սալամիէ աւանը եւ շատեր զոհ գացած են սովի ու համաճարակի:

Զինադադարին, վերապրած այնթապցիներ եւ Արեւմտեան Հայաստանի այլեւայլ շրջաններէն փախստական հայեր, ընդամենը մօտ 18 հազար հոգի հաստատուած են Այնթապ ու կրկին շէնցուցած գայն:

Այնթապահայեր, 1 Ապրիլ 1920-8 Փետրուար 1921-ին ինքնապաշտպանական հերոսական մարտեր մղած են քէմալական հրոսակներուն դէմ, սակայն ֆրանսացիներուն Կիլիկիայէն հեռանալով՝ անոնք եւս զանգուածային ձեւով գաղթած են քաղաքէն ու ապաստանած՝ Հալէպ եւ այլուր:

⁵ Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 87:

* * *

1 –

Առաջնորդարան Հայոց
Համար.....

Այնթապ 20 [Մարտ]/3 Ապրիլ 1909

Գերաշնորհ

Տ. Շահէ Վարդապետ Գասպարեան⁶

Առաջնորդական Տեղապահ հայոց
Հալէպ

Գերաշնորհ Ս. հայր

Քաղաքիս կացութիւնն որ մի քանի օրէ ի վեր աստիճան մը բարոյքած էր, այսօր իրական վտանգ մը անցուց հետեւեալ պատճառով: Այս առաւօտ հայ հռովմէականներու եկեղեցիին գտնուած փողոցին դէմը գտնուող պօսթանին⁷ մէջ, մարդու մը գլուխը գտնուեցաւ սարսափելի կերպով կտրատուած եւ անճանաչելի դարձած, անոնք որ փափաք ունէին Այնթապի մէջ երկրորդ Ատանա մը յառաջ բերել իսկոյն տարածայնեցին թէ քրիստոնեայք մահմետական մը յօշոտած եւ գլուխը հոն նետած էին, բարեբախտաբար կառավարութեան եւ Իթթիհատի միացեալ ջանքերով սպանեալին ինքնութիւնն երեսն հանուեցաւ որ իրօք մահմետական մ'է, եւ գոհին մայրը երեսն հանեց նաեւ ոճրագործը որ նմանապէս մահմետական մ'է եւ որոյ կինը կատարեալ խոստովանութիւններ ընելէ յետոյ իր տունէն ալ գտնուած են կացինը որով ոճիրը գործած է, սպանեալին հագուստները եւ վերջապէս իրանը կտոր կտոր եղած: Ոճրին գործուած թաղը Շօհրէքիստի գլուխին գտնուած տեղէն շատ հեռու է, հետեւաբար քրիստոնեայ թաղերուն մօտ այդ գլուխը անպատճառ դիտումնաւոր կերպով ձգուած է, եւ կը շեշտէ սա պարագան թէ՛ Այնթապի մէջ կոտորած մը յառաջ բերելու համար գործող ձեռքեր կան, եւ որոնք ինչպէս այսօր, ուրիշ առթիւ ալ տարբեր պատրուակներով միշտ վտանգ կ'սպառնան քաղաքիս

⁶ Ծնած է Այնթապ 1882-ին: Աշխարհական անունով՝ Հմայեակ Փիլաճեան: Ուսումը ստացած է ծննդավայրի Ներսէսեան եւ Վարդանեան վարժարաններէն, ապա՝ տեղոյն Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճէն, զոր կիսաւարտ ձգելով՝ 1898-ին անցած է Արմաշի դպրեվանք եւ 1905-ին Եդիշէ Արք. Դուրեանէն ձեռնադրուած է վարդապետ: Տարի մը ետք որպէս առաջնորդական փոխանորդ մեկնած է Մերսին, միաժամանակ ստանձնած է տեղոյն Ազգ. Վարժարանի տեսչութիւնը: 1908-1911 վարած է Հալէպի առաջնորդական տեղապահի պաշտօնը, իսկ 1911-1913՝ եղած է Ատանայի առաջնորդ, որմէ ետք, համալսարանական ուսման համար անցած է Միացեալ Նահանգներ եւ 3 տարի ետք ստացած է Պսակաւոր Աստուածաբանութեան տիտղոսը: 1917-ին նշանակուած է Պոսթոնի հոգեւոր հովիւ ու այդ պաշտօնին վրայ մնացած է մինչեւ 1930, երբ իրեն վստահուած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նորաբաց Դպրեվանքի տեսչութիւնը, զոր վարած է հինգ տարի: 1931-ին, Բաքէն աթոռակից կաթողիկոսէն ձեռնադրուած է եպիսկոպոս, ապա ուխտով մեկնած է Հայաստան, ուր եւ վախճանած է 25 Նոյեմբեր 1935-ին (Մարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 403-407, ուր կայ նաեւ իր գրական գործերուն ցուցակը, Վարդան Եպիսկ. Տէմիրճեան, «Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ Հայոց Թեմերու Առաջնորդութեանց», Ա. հատոր, Անթիլիաս, 1980, էջ 292):

⁷ Արաբերէն՝ պարտէզ:

ապահովության, կը խնդրենք որ անմիջապես հարկ եղած դիմումներն ընէք, եւ այս ամէնը հասկցնելով որոց որ անկ է, անմիջապես ազդու եւ կտրուկ տնօրինութիւն մը ընել տաք քաղաքիս անդորրութիւնն երաշխաւորելու համար:

Մասնաւոր նամակներէ կը տեղեկանանք թէ Հալէպի մէջ հայ եւ թուրք մասնախումբ մը կազմուելու վրայ է կառավարութեան կողմէ առեւանգուած հայ կիներն ու աղջիկները, աւարները եւայլն հետապնդելու եւ ձեռք անցնելու համար: Մենք ալ շրջականներէն մեր ստացած լուրերուն վրայ, հոս այսպիսի դիմում մը ըրինք, կառավարութեան տրամադրութիւնը լաւ է, բայց ոչ պաշտօնեայ ունի եւ ոչ հեծեալ ոստիկան, միֆրէզէի⁸ համար գայմագամը Հալէպ դիմում ըրաւ հետեւանք չ'ունեցաւ, սա կէտն ալ յիշենք որ արդէն քաղաքիս ապահովութեանը համար հոս բաւականաչափ զօրք չ'կայ, իսկ տեղացի իիթիյաթը⁹ կամ րէտիֆը¹⁰ գէնքի տակ առնելը ոչ միայն ապահովութեան համար մագի չափ օգուտ չ'ունի, այլ վտանգաւոր իսկ է դիրահասկնալի պատճառներով:

Մատուցանելով մեր յարգանաց հաւաստիքը, մնամք եւայլն եւայլն:

Ի դիմաց Քաղաքական Ժողովոյ

ատենադպիր

ատենապետ

նախագահ

Ն. Մանուշակեան¹¹

Գ. Յ. Նիզիպլեան

Յարութիւն Քնյ. Տ. Մելքոնեան¹²

Յիշեալ ոճրագործին կախաղան հանուիլը գայմագամը, Իթթիհատը կ'ուզեն եւ դիմած են, ազգերու կրօնական պէտերու ալ դիմեցին նոյն ոճով դիմումներ ընելու

⁸ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ զինուորական ջոկատ:

⁹ Արաբերէն՝ պահեստ, հոս՝ պահեստի զօրք:

¹⁰ Արաբերէն՝ պահեստի զինուոր:

¹¹ Նազարէթ Մանուշակեան: Ծնած է Այնթապ 1874-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Վարդանեան Վարժարանէն, զոր աւարտած է 1890-ին: Համիտեան կոտորածներուն, 1895-ին հետագած է Այնթապէն եւ մօտ չորս տարի ապրած է Կիպրոս, ապա վերադարձած է ծննդավայր ու երկար տարիներ մաս կազմած է ազգային այլեւայլ մարմիններու՝ Գաւառական եւ Քաղաքական ժողովներու, Ուսումնական խորհուրդի, Վարդանեան եւ Հայկանուշեան վարժարաններու հոգաբարձական կազմերու, պետական Առեւտրական դատարանի եւ այլն: 1915-ին արքայութեան է Այնթապէն եւ կրցած է խուսափիլ Տէր Զօր զրկուելէ ու մնալով Հալէպ վարած է տեղւոյն «Իմալէթիսանէ»ին՝ պետական աշխատանոցին փոխ տեսուչի պաշտօնը: Զինադադարին կը վերադառնայ ծննդավայր, բայց քաղաքի հայաթափումով կրկին կ'ապաստանի Հալէպ, ուր եւ կը մահանայ 15 Յունուար 1933-ին (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Բ., Լոս Անճելըս, 1953, էջ 767-768, Գրիգոր Պողարեան, «Այնթապականք», Բ. հատոր, «Մահարձան. Մահագրութիւններ, Դամբանականներ եւ Կենսագրական Նօթեր», Պէյրութ, տպարան Ատլաս, 1974 (տիտղոսաթերթին՝ 1975), էջ 536-539):

¹² Ծնած է Այնթապ, 1866-ին: Աւագանի անունով՝ Յարութիւն: Նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Ազգային Ներսէսեան Վարժարանէն, ապա շարունակած է Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճին մէջ: Քահանայ ձեռնադրուած է Ուրֆա, 1896-ին:

Տարի մը Էհնէշի մէջ քահանայագործելէ ետք, վերադարձած է ծննդավայրը ու անձնուիրաբար քահանայագործած՝ երկար տարիներ:

1907-1915 վարած է Այնթապի առաջնորդական տեղապահի պաշտօնը: Եղած է տեղւոյն Կրթասիրաց միութեան առաջին նախագահը եւ 18 տարի նոյն պաշտօնը վարելով՝ միութեան համաւուն վարժարանը հասցուցած է նախանձելի դիրքի:

1915-ին, ընտանիքի միւս անդամներուն հետ, արքայութեան է Տէր Զօր, ուր եւ նահատակուած է 1916-ին (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 353, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 504-508):

համար, եթե միֆթին¹³ եւ իլէմաներ¹⁴ ստորագրեն միասին մենք ալ պիտի ստորագրեմք դիմումի հեռագիր մը¹⁵:

* * *

2 –

Առաջնորդարան Հայոց

Այնթապ 26 [Մարտ]/9 Ապրիլ 1909

Համար 134

Հոգեշնորհ

Տ. Շահէ Վարդապետ Գասպարեան

Առաջն. տեղապահ Հայոց

Հալէպ

Հոգեշնորհ հայր

Ուրֆայի¹⁶ Խալֆէթի¹⁷ գազային ենթակայ երկու հայ գիւղեր կան մին Էհնէշ¹⁸

¹³ Իսլամական օրէնքներու սկզբունքներուն հիմամբ վճռատու իսլամ կրօնաւոր:

¹⁴ Եզակին՝ ալէմ- արաբերէն՝ գիտուն, որ ընդհանրապէս կը գործածուի իսլամ օրէնսգիտութեան մասնագէտի իմաստով:

¹⁵ Կ. Պոլսէն եկած հրահանգի մը վրայ, ոճիրէն երկու ամիս ետք, յիշեալը կախաղան բարձրացուած է Այնթապի մէջ ու մարմինը կախաղանին վրայ ձգուած է առաւօտէն մինչեւ կէսօր (Մարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 952):

¹⁶ Կամ Եղեւիա: Պատմական քաղաք, համանուն անկախ գաւառին կեդրոնը: Հայկական Միջագետքի գլխաւոր ոստաններէն, որ միջնադարուն եղած է հայ եւ ասորի մշակոյթներու կարեւորագոյն կեդրոններէն մէկը: Քաղաքը հարուստ էր իր պատմական յուշարձաններով՝ բերդի մնացորդներով, հնադարեան եկեղեցիներով, մզկիթներով եւ այլն: Յիշենք որ, Եղեւիոյ մէջ է որ տեղի ունեցած է հայերէն գիրերու գիտը:

Համիտեան կոտորածներու ժամանակ, տեղոյն հայերը դիմած են իքնապաշտպանութեան, բայց յիսունօրեայ հերոսական դիմադրութենէ ետք, թրքական զօրքը մտած է հայկական թաղերը ու կոտորած՝ մօտ 10 հազար հայեր, որոնց շուրջ 3500-ը ողջ-ողջ այրուած են եկեղեցւոյ մէջ (Հայկական հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, «Հայկական Հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 450): Տեղոյն հայերը ունեցած են Սբ. Աստուածածին եկեղեցին եւ Սբ. Սարգիս վանքը, մինչ հայ աւետարանականները ունեցած են երկու, իսկ կաթողիկէները՝ մէկ եկեղեցի: Հայեր ունեցած են նաև 15 դպրոց, աղջկանց բարձրագոյն վարժարան, որբանոցներ, մշակութային եւ բարեսիրական կազմակերպութիւններ, թերթեր, գրադարաններ եւ այլն: 1915-ին, քաղաքի շուրջ 100 հազար բնակիչներէն 35 հազարը եղած են հայեր (Արամ Մահակեան (աշխատասիրեց), «Դիցագնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները», Պէյրութ, տպարան Առլաւ, հրատարակութիւն Ուրֆայի Յուշապատումի Յանձնախումբին, 1955, էջ 612), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, ունեցած է 32.600 հայ բնակիչ (Raymond H. Knvorkian, Paul B. Paboudjian, «Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la veille du génocide», Փարիզ, հրատարակիչ՝ ARHIS, 1992, էջ 325):

Հայոց ցեղասպանութեան շրջանին, տեղոյ հայերը, 29 Սեպտեմբեր-23 Հոկտեմբեր 1915, դիմած են ինքնապաշտպանութեան, որ սակայն ունեցած է ողբերգական աւարտ, երբ թրքական բանակը յաջողած է մտնել հայկական թաղերը ու կոտորել բնակչութեան մեծ մասը:

Նոյն տարիներուն, Եղեւիան եղած է Արևմտեան Հայաստանէն քստորուած հայերու համակեդրոնացման կարևոր կայքերէն մէկը, ուր հաւաքուածները աւելի ետք քստորուած են Ռաս Իլ Այնի ու Ռազգայի անապատները:

Ջիւնադադարին, Հոկտեմբեր 1919-ին, ֆրանսացիներ կարճ ժամանակով գրաւած են քաղաքը, որմէ ետք հոն հաւաքուած են փոքրաթիւ համաքաղաքացիներ եւ այլ շրջաններէ ապաստանած վերապրող հայեր, ընդամենը մօտ վեց հազար հոգի: Աւելի ետք, ֆրանսացիներու հեռանալով, 1923-ին, անոնք եւ լքած են քաղաքը՝ ինքնապաշտպանական կարճատև մարտեր մղելէ ետք թրքական ուժերուն դէմ:

¹⁷ Խալֆէթի գաւառակը կ'իյնար Ուրֆա անկախ գաւառին մէջ, իսկ անոր կեդրոն համանուն աւանը կը գտնուէր Այնթապ քաղաքէն հիւսիս-արեւելք, Եփրատի ձախ ափին: 19-րդ դարավերջին ունեցած է մօտ 2000 բնակիչ, որոն 500-ը՝ հայ (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, «Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան», Բ. հատոր, Երևան, 1988, էջ 628):

¹⁸ Պատմական յիշատակարաններով հարուստ գուտ հայաբնակ գիւղ՝ Ուրֆա անկախ գաւառի Խալֆէթ

եւ միւսը Ճիպին¹⁹, մեր Էհնէշէն ստացած նամակը կը ներփակենք, խնդրելով որ հաճիք կարեւորութիւն տալով հարկ եղած կարգադրութիւնները ընել եւ ապահովել անոնց վիճակը: Մեր ստացած մասնաւոր տեղեկութիւններն ալ կը հաստատեն թէ անպատճառ պէտք կայ այդ կողմերը անդորրութիւնը երաշխաւորելու համար կարգ մը միջոցներ ի գործ դնել:

Հաճեցէք ընդունիլ մեր յարգանաց հաւաստիքը

Մնամք եւայլն եւայլն

Ի դիմաց Քաղաքական Ժողովոյ

Ատենադպիր

ատենապետ

նախագահ

Ն. Մանուշակեան

Գ. Յ. Նիզիպլիեան

Յարութիւն Քհ. Մելքոնեան

Յ. Գ.- Բշ. օրուան խնդիրը տեղեկագրած էինք, ոճրագործին դատաւարութիւնը Շէրիով²⁰ լմնցաւ, «Գըսասով»²¹ մահուան դատաւարտուեցաւ եւ վճռին գործադրութիւնը կառավարական ժողովներու եւ զինուորական մարմնոյն կողմէ հեռագրաւ խնդրուեցաւ Պոլսէն²²:

Նոյն

գաւառակին մէջ, Եփրատի աջ ափին, Այնթապ քաղաքէն հիւսիս-արեւելք, 48 քմ. հեռաւորութեան վրայ եւ Հոռովկայէն 5 մղոն հարաւ: Կառուցուած է հին քաղաքի մը ավերակներուն վրայ: Կոչուած է նաեւ 'Ներսէս' Ս. Ներսէս Շնորհալիի անունով: 1915-ին ունեցած է 100 տուն՝ 700 բնակիչ, որոնք զբաղած են առաւելաբար պիստակի մշակումով:

Էհնէշը 1895-ին ունեցած է 60 հայ ընտանիք՝ մօտաւորապէս 400 անձ, որոնք կոտորածներէն փրկուելու համար կրօնափոխ եղած են եւ որոնք շնորհիւ տուած են նուազագոյն թիւով զոհեր, իսկ կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ, շնորհիւ գիւղի զինեալ երիտասարդութեան ձեռք առած միջոցառումներուն՝ փրկուած են կոտորածէ:

Տեղւոյն հայերը ունեցած են Ս. Աստուածածին վիմափոր եկեղեցին եւ Ազգ. Ներսէսեան վարժարանը, որ 1903-ին ունեցած է 42 աշակերտ: Գիւղին մօտակայքը գտնուած են քանի մը հին եկեղեցիներ եւ ուխտատեղիներ (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 606-620, Երուանդ Պապայեան, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Գ. հատոր, Լոս Անճելըս, 1994, էջ 1124-1126): Ըստ այլ աղբիւրի, Էհնէշը 1914-ին ունեցած է 900 հայ բնակիչ («Հայ Ձայն», Ատանա, 4 Յունիս 1920, թիւ 343, էջ 2):

10 Մայիս 1920-ին, Մեծ եղեռնէն վերապրած ու հայրենի գիւղ վերադարձած 164 էհնէշցիներ սոսկալի տանջանքներով կոտորուած են շրջակայ թուրք զիւղացիներուն, ոստիկաններուն եւ տեղւոյն գաւառապետին կողմէ:

¹⁹ Հայաբնակ գիւղ Ուրֆա անկախ գաւառի Խալֆէթ գաւառակին մէջ, Այնթապ քաղաքէն հիւսիս-արեւելք ու Խալֆէթ գիւղէն մօտ 10 քմ. արեւելք:

Մեծամասնութիւն կազմող հայերու կողքին, գիւղը ունեցած է նաեւ թուրք եւ քիւրտ բնակչութիւն, ինչպէս նաեւ «կէս-կէս» կոչուած իսլամացած հայեր, որոնք կրօնափոխ եղած էին համիտեան կոտորածներու շրջանին, 1895-ին:

Տեղւոյն հայերը ունեցած են երեք համայնքներուն պատկանող մէկական եկեղեցի ու դպրոց (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 77, 603-605):

²⁰ Իսլամական օրէնք:

²¹ Արեան փոխարէն արին՝ մահապատիժ:

²² Մարդասպան թուրքին դատաւարութեան ներկայ եղած են բազմաթիւ այնթապցի հայեր ու թուրքեր: Ան կախաղան բարձրացուած է իր գործած ոճիրէն երկու ամիս ետք, Այնթապի մէջ: «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» հատորին մէջ կայ կախաղանի վրայ անոր լուսանկարը (Ա., էջ 1005):

* * *

3 –

1909 Ապրիլ 11 Այնթապ

Հոգեշնորհ

Տէր Շահէ Վ. Գասպարեան

Առաջնորդական տեղապահ Հալէպի հայոց եւ վիճակաց
Հալէպ

Սիրելի հայր սուրբ,

Երկուշաբթիէն ի վեր ճգնաժամ մը կ'անցընենք: Այսօր անդորրութիւն է մեծ մասամբ: Անցեալ շաբթուան մէջ Կ. Պոլիսէն «ողջ ենք» հեռագիրները եկան, վախ ինկաւ մեր մէջ, բայց ոչ այնչափ, բայց երբ Կիրակի իրիկուն եւ Երկուշաբթի առտուն Ատանայի շրջականներէն եկողներ պատմեցին այդ կողմերը պատահող ջարդը, թալանը եւ հրդեհը, այն ատեն վախը սարսափի փոխուեցաւ եւ արդիւնքը եղաւ սոսկալի խուճապ: Տեղոյս կառավարութիւնը ամէն ջանք թափեց համոզելու զմեզ թէ քաղաքիս համար երկիւղ մը չկայ եւ եթէ բան մը պատահի կառավարութիւնը խիստ տնօրինութիւններ ըրած է չարագործները պատժելու եւ որ եւէ դէպքի մը առջեւը առնելու համար: Սակայն Ատանայի եւ շրջականներու վրայ օր ըստ օրէ հասած գէշ լուրեր կառավարութեան այդ ջանքը անգոր կ'թողէին: Երէկ մանաւանդ այնպէս եղաւ որ բոլոր քրիստոնեաներ շուկայ չ'եկան: Այնթապու շրջակայ թաղերը, արդէն, քանի օրէ ի վեր եկեղեցւոյ թաղը փոխադրուած են մեծ մասամբ եւ բոլոր ժողովուրդը ահ ու դողի մէջ խոնուած էր եկեղեցիին բակը: Երէկ ամբողջ օրը մտաւանջութեամբ եւ վախով անցուցինք: Այս գիշեր «Իթթիհատ»ի անդամները գումարուելով իրենց առած ստոյգ լուրերու վրայ սրտապնդած անգամ մը եւս ծանր երդումներ կ'ընեն քաղաքի անդորրութեան մասին հսկելու եւ Աստուած մի արասցէ եթէ երբեք բռնապետութեան կուսակիցներ գտնուին եւ փորձեն բան մը ընել անոնց դէմ կռուելու եւ մեռնելու համար: Եւ 33 անդամներ՝ 20 իսլամ եւ 13 քրիստոնեայ, երեք խումբ քաղաքին մէջ իբր տէվրիյէ²³ պտտելու եւ ժողովուրդը սրտապնդելու որոշումը կու տան: Ասոր համեմատ այս առտու պատարագի միջոցին եկեղեցի եկան, երբ անոնք կ'նստէին գաիմնագամ²⁴ եւ գոմիսէր²⁵ պէյերն ալ եկան: Պատարագէն ետքը նախ կարդացուեցաւ մէշիխէթէն²⁶ եւ բարձր դրան միջոցաւ «հեյէթի իլմիյէյ»էն²⁷ եկող հեռագիրները (կարդացուեցան), ետքը «Իթթիհատ»ի կողմէն խօճա²⁸ մը եւ Հիւսէյին Շէմիլ Էֆ. խօսեցան, մեր կողմէն Տէր Կարապետ²⁹ եւ

²³ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ շարժական քննիչ խումբ:

²⁴ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ գաւառակի կառավարիչ:

²⁵ Ոստիկանապետ:

²⁶ Շէյխուլիսլամի՝ իսլամներու մեծաւորի դուռ, գրասենեակ:

²⁷ Ուլամներու՝ իսլամ օրէնսգիտութեան մասնագէտներու յանձնաժողով, մարմին:

²⁸ Կամ հօճա, արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ ուսուցիչ, դաստիարակ:

²⁹ Նկատի ունի Տէր Կարապետ Քհնյ. Կիլիկեանը, որ ծնած է Մարաշ 1850-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի ձեմարանին մէջ: Քահանայ ձեռնադրուած է Մարաշի համար բայց

ես խօսեցանք, «Իթթիհատ»-ն Զէնոք խօճա³⁰ դարձեալ խօսեցաւ: Բոլոր խօսումներով շեշտուած կէտը սա էր. երկրին մէջ եւ մանաւանդ հիմա մեր քաղաքին մէջ անդորրութիւնը խանգարող պատճառներուն առջեւը առնելու համար համերաշխութեամբ եւ գործակցութեամբ պէտք է որ աշխատինք, որպէսզի չարամիտներու չար գործերը չյաջողին: «Իթթիհատ»-ի կողմէն խօսողները սա կէտը շեշտեցին թէ Ատանայի եւ շրջականներու մէջ պատահող դէպքերը Եղլորդգի³¹ քանի մը օրուան համար ձեռք անցուցած մէկ առիթէն օգտուելուն արդիւնքը եղած է: Տեղական կառավարութեան եւ Իթթիհատի շնորհակալութիւններ մատուցինք եւ ժողովուրդը յորդորեցինք որ ամէն ոք իր գործին երթայ: Գրեթէ բոլոր ժողովուրդը շուկայ իջաւ այսօր: Ժամը չորսին դատաւորն ալ առաջնորդարան եկաւ եւ «Շեյթի իմիյէ»-յէն եկող հեռագիրը կարդաց պաշտօնապէս բոլոր քահանայական դասուն ներկայութեամբ եւ փափաք յայտնեց որ անդորրութիւնը հաստատելու համար գործակցինք: Հետեւաբար այսօր քաղաքի ժողովուրդը մեծ մասամբ ուրախ է եւ հանգիստ եւ սկսաւ դուրսէն առած վերքերուն ցաւը զգալ: Փրոֆ. Լեւոնեան³² իր եօթը ընկերներով, որոնք Ատանա գացած էին «Միութեան» մասնակցելու համար, կ'յսենք թէ մեռած է: Ատանա չ'հասած Օսմանիյէի³³ մէջ փորձանքի մը հանդիպած են, ամբողջ

աւելի ետք իր բեմբասացութեան շնորհիւ, հրաւիրուած է Այնթապ, ուր 1890-1904 վարած է տեղւոյն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: Նահատակուած է ցեղասպանութեան ընթացքին (Գր[իգոր] Հ. Գալուստեան, «Մարաշ Կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն», հրատարակութիւն Մարաշի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Նիւ Եորք, տպարան Կոչնակ, 1934, էջ 623, Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 11, 352):

³⁰ Զէնոք խօճա՝ ուսուցիչ Զէնոք: Նկատի ունի Փրոֆ. Զէնոք Պէզնեանը: Ծնած է Այնթապ, 1862-ին: Զաւակն է Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճի նշանաւոր դասախօսներէն Փրոֆ. Ալեքսան Պէզնեանի:

Զէնոք խօճա նախակրթութիւնը տեղւոյն վարժարաններուն մէջ ստանալէ ետք, ուսումը շարունակած է վերոյիշեալ Գոլէճին մէջ ու շրջանաւարտ եղած է անկէ 1880-ին: Երեք տարի նոյն Գոլէճին մէջ դասախօսելէ ետք անցած է Կ. Պոլիս, ուր 1883-1884 հետեւած է իրաւաբանական ճիւղին եւ ապա երեք տարի, Փարիզի Սորպոնի համալսարանին մէջ շարունակելով նոյն ճիւղը, վերադարձած է ծննդավայր եւ 1887-էն դասախօսած է Գոլէճին մէջ մինչեւ 1915, երբ ընտրուելով հայ անտարանական համայնքի ազգապետ, մեկնած է Կ. Պոլիս եւ հայ ժողովուրդի ճակատագրական այդ տարիներուն, վարելէ ետք այդքան պատասխանատու յիշեալ պաշտօնը, 1928-ին հրաժեշտ տուած է Կ. Պոլսին ու անցած է Սուրիա-Լիբանան: Մահացած է Պէյրութ, 1933-ին (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 860-861, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 253-256):

³¹ Սուլթանական պալատ: Նկատի ունի գահընկեց սուլթան Ապտուլ Համիտ Բ-ը:

³² Նկատի ունի Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճի նշանաւոր դասախօս Վեր. Փրոֆ. Սարգիս Լեւոնեանը: Ծնած է Այնթապ, 1851-ին: 1870-ին մտած է Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանը, զոր աւարտած է 1873-ին եւ մասնագիտական ուսումը շարունակած է Միացեալ Նահանգներու Ելլի համալսարանին մէջ: 1883-ին վերադարձած է Այնթապ ու երկար տարիներ դասախօսած է տեղւոյն Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճին մէջ: Նահատակուած է 1/14 Ապրիլ 1909-ին (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 859):

³³ Գիւղաքաղաք՝ Կիլիկիոյ մէջ, Ատանա նահանգի Եարփուզ (Ճէպէլ Պէրէքթ) գաւառին մէջ, Օսմանիէ գաւառակին կեդրոնը, Սեւ լեռներուն վրայ, Ատանա քաղաքէն հիւսիս-արեւելք:

Ամանոսեան լեռնաշղթայի արեւմտեան դուռն է ան, ուրկէ կը սկսի երկաթուղիի փապուղին: Տեղւոյն առաքելական եւ անտարանական համայնքները ունեցած են իրենց առանձին եկեղեցիները:

1909-ի կիլիկեան կոտորածներու նախօրեակին, Օսմանիէն ունեցած է 1.000 տուն բնակիչ, որուն 200-ը հայեր էին, մեծամասնութեամբ՝ հաճընցիներ (Յակոբ Յ. Թերգեան, «Կիլիկիոյ Աղէտը», Կ. Պոլիս,

շաբաթ մը անցաւ տակաւին ամենափոքր լուր մը իսկ չ'առնուեցաւ թէ այս ութը մարդիկ ի՞նչ եղան, ո՞ր եւ ինչպէ՞ս մեռան: Ոմանք կ'կարծեն թէ, արդեօք տեղ մը պահուած չէ՞ն կրնար ըլլալ, սակայն երբեք յոյս ներշնչող նշան մը չկայ:

Քաղաքիս անդորրութեան համար որչափ որ տեսանք, թէ՛ տեղակալի եւ թէ՛ գոմիսէրի ջանքերը գովելի են, «Իթթիհատ»ն ալ պարապ չկեցաւ: Սակայն, սիրելի հայր սուրբ, իմ անձնական կարծիքով, այս՝ անցեալ շաբաթ փչող խորշակէն, ուրիշ ատեն եւ տարբեր տեղերու վրայ ալ կրնայ փչել: Ես այնպէս կը վախնամ թէ՛ այս բոլորը սկիզբն երկանց է, ներքին քաղաքական կռիւներ անպակաս պիտի ըլլան, ներկայ այլ եւ այլ փոփոխութիւններու պիտի ենթարկուի եւ միշտ տուժողը մենք հայերս պիտի ըլլանք: Արդեօք ասոր առջեւը առնելու համար ի՞նչ պէտք ենք ընել: Ես կ'կարծեմ թէ թուրք ժողովրդեան մէջէն անկեղծ եւ բանիմաց հայրենասէրներու հետ միանալ եւ սահմանադրութեան հաստատութեան, ազատութեան տեւականութեան համար գործնական ջանքեր ընելու ենք: Եթէ մինակ մնանք կշռող ուժ մը երբեք չպիտի ունենանք եւ անգոր պիտի մնանք: Ըսել չեմ ուզեր թէ անպատճառ «Իթթիհատ»ի անդամակցինք, թէեւ անիկա կերպ մըն է, այլ անպատճառ անկեղծ թուրքերու եւ մեր մէջ պէտք է որ հասկացողութիւն մը ըլլայ, բայց ծրագրուած ձեւով եւ գործակցութեան սկզբունքի վրայ:

Այս մասին դուք ի՞նչ կ'խորհիք:

Քաղաքիս անդորրութիւնը հաստատուելու վրայ է, այսօրուրնէ սկսեալ, բայց չենք գիտեր թէ վերէն՝ կեղորոնէն, ի՞նչ տեսակ հովեր պիտի փչեն եւ ի՞նչ պիտի լատահիլ վաղը կամ միւս օրը: Վերջապէս ասանկ ատեն մը քաղաքի մը կամ կուսակալութեան մը գործերուն ընթացքը, անոր անմիջական վարիչներուն տրամադրութենէն կախում ունի: Կ'լսենք թէ կուսակալը³⁴ լաւ տրամադրութիւններով օժտուած

տպագրութիւն Յ. Ասատուրեան եւ Ռոդիք, 1912, էջ 195): Ըստ այլ աղբիւրի, նոյն թուականին, ան ունեցած է 150 տուն հայ բնակչութիւն, որմէ՛ նոյն տարուայ կոտորածներուն զոհուած են աւելի քան 500 հայեր («Տեղեկագիր Այրիալանամ...», էջ 61), որոնք ապաստանած էին եկեղեցի ու դիմադրած էին թուրք խուժանին, բայց աւելի ետք, տեղի տալով՝ ենթարկուած էին ընդհանուր կոտորածի: Բացի պատանիներէն, հայ տղամարդ չէր մնացած ասանկ մէջ:

Ըստ Յակոբ Թէրզեանի, «Օսմանիէի մէջ գործուած վայրագութիւնները Կիլիկիոյ եղեռնին զլուխ գործոցն է»: 1909-ին Օսմանիէի մէջ նահատակուած բնիկ եւ հոն ապաստանած հայերուն ընդհանուր թիւը եղած է մօտաւորապէս 1500 (Թէրզեան, նշ. աշխ., էջ 199, 202), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, հոն նահատակուած են 1111 հայեր (Յակոբ Պապիկեան, «Ատանայի Եղեռնը», հայացուց՝ Յակոբ Սարգիսեան, Բ. տիպ, Հալէպ, 2009, էջ 61), որոնք ձգած են 262 հայ առաքելական եւ 4 հայ աւետարանական համայնքի որբեր («Տեղեկագիր 1909...», էջ 82, 85):

Ցեղապանութեան տարիներուն, քաղաքը եղած է հայ քաղաքականներու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր տեղակայուած էին 50 հազար քաղաքականներ (Ara Sarafian (compiled with an introduction), "United States official records on the armenian genocide 1915-1917", Gomidas Institute, Princeton and London, 2004, էջ 380), որոնցմէ՛ կոտորուած է 11.110 անձ («Հայաստանի եւ Յարակից...», Ե. հատոր, 2001, էջ 487):

Նոյեմբեր 1915-ին, Օսմանիէ գտնուած վերապրող Պօղոս Տիլավարեանի վկայութեամբ, համաճարակէն հոն մահացած են օրական 100-150 հայ քաղաքականներ (Հայաստանի Ազգային արխիւ, ֆոնտ 1388, ցուցակ 1, գործ 78, թերթ 6րդ):

³⁴ Նոյն թուականին Հալէպի նահանգապետն էր Ռաշիտ Պէյ, որ պաշտօնը ստանձնած է 5 Հոկտեմբեր 1908-ին ու շարունակած է զայն մինչեւ 1909-ի Սեպտեմբերի վերջերը, երբ հալէպցիներու

անձ մըն է եղեր: Հալէպի գումանտանի³⁵ մասին ալ աղէկ բաներ կ'իստուին: Տեղւոյս գոմիսէրը արդէն կանուխէն գիտէինք թէ լաւ էր, տեղակալն ալ այս շաբթուան մէջ բարի տրամադրութիւններ ցոյց տուաւ: Միայն մեր գումանտանին համար կ'ըսեն թէ թոյլ եւ անկարող է եւ հին ըէժմի օրով հայատեաց քաղաքականութեան հետեւող եղած է: Ասոր տեղ ուրիշ կարող եւ ազատախոհ մէկուն ըլլալը փափաքելի է միշտ, սակայն եթէ անկարելի է այդ, արդեօք կարելի չէ՞, ասանկ ճգնաժամի մը առթիւ աւելի կարող, գործօն եւ ազատամիտ գումանտանի մը հոս դրկուիլը գէթ ժամանակի մը համար: Ասոնց հետ միասին, սա ալ ըսեմ որ, այս օրերս սիրտ չ'կոտրելու քաղաքականութիւնը կը տիրէ, մասնաւորապէս որ այս շաբթուան վախճում օրերուն, տեղւոյս գումանտանի մասին, որեւէ գէշ բան մըն ալ չ'լսեցինք, հետեւաբար եթէ կարելի է բան մը ընել ջանացէք ի սէր Այնթապոյ հայ ժողովուրդեան, բայց սոյս սապունա տէյիքմէյէրէք³⁶: Որովհետեւ այս օրերուն ո՛չ խնդիր հանելու ի վիճակի ենք եւ ո՛չ ալ գումանտանի վրայ առարկելի բան մը ունինք ըսելու: Այսօր, կարգ մը պաշտօնական մարդոց մէջ, գումանտանին՝ Աշէր էֆէնտիին ալ պաշտօնապէս շնորհակալութիւն յայտնելու գացին ազգին կողմէ:

Ձեր սիրելութեան Ապրիլ 2 թուակիրը առի փոսթով, Ապրիլ 9ին Եշ. օրը: Մր. Փարֆիթ հոս եկաւ, Ապրիլ 4 Շաբաթ օրն ալ զիս գտաւ: Բայց զարմանալի բան մը կար, Մր. Փարֆիթ զիս փնտրած է իբր Գրիգոր Թափուզճեան³⁷ եւ իր թոռին վրայ այնպէս գրուած էր, իբր թէ դուք տուած էք այդ անունը: Մր. Փարֆիթ ինծի նախ չ'ըսաւ թէ Ձեր կողմէ յանձնարարուած եմ եւ Ձեր հայրութեան հետ ի՞նչ նիւթերու վրայ խօսած է, գացած պահուն միայն իմացուց այդ բոլորը: Սակայն շատ զարմանալի է, երբ Ձեր նամակը առի, տեսայ թէ նոյն առաջարկները ըրած եմ եւ, ինչ որ դուք ըրած էք հոն անգլիկան եկեղեցւոյ նկատմամբ եւ պատգամաւորական ժողովի մասին: Այնուամենայնիւ զուր ջանք եւ անօգուտ վաստակ: Հոս եկեղեցւոյ բանալիները առաւ, եւ առանց մէկուն տալու միասին տարաւ: Եկեղեցին՝ լսարան ընելու

բողոքներուն վրայ պաշտօնական եղած է (محمّد فؤاد عنتابي ونجوى عثمان), «حلب في مئة سنة 1850-1950», Բ., Հալէպ, 1993, էջ 71, 79):

³⁵ Նոյն թուականին Հալէպի զինուորական հրամանատարն էր Հասան Պահրի փաշան: Կոտորածներէն անմիջապէս ետք, անոր յղած մէկ հեռագրին մէջ ըստուած է թէ Ատանայի հայոց կոտորածը օրեր առաջ նախապատրաստուած էր տեղւոյն իշխանութիւններուն կողմէ, եւ թէ անոր մէջ մեծ եղած է զինուորականութեան դերակատարութիւնը, որոնք պահեստանոցներէն գէնք կողոպտելով միացած են ամբոյսին:

Պահրի փաշայի այս հեռագիրը Օսմանեան խորհրդարանի 18 Ապրիլ/1 Մայիս 1909-ի նիստին կարդացած է երեսփոխան Գրիգոր Զօհրապ (Միմոնեան, նշ. աշխ., էջ 246):

³⁶ Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ «Օճառը ջուրին չդպցնելով»: Թեւատր խօսք որ կը գործածուի հարցերը չմեծցնելու, պղպշակ յառաջ չբերելու իմաստով:

³⁷ Թափուզճեան քահանայի աշխարհական անունը եղած է Գրիգոր:

համար Եկեղեցասիրացի³⁸ յանձնուելու մասին շատ խօսեցայ, բայց անօգուտ, կ'առարկէր որ երկու ժողովուրդի մէջ երկպառակութիւն կ'ըլլայ եւ այլն³⁹:

Այս առթիւ կ'խնդրենք նաեւ Ձեր հայրութենէն, որ ասկէ ետքը միշտ նոր տեղեկութիւն մը եթէ առնէք, անմիջապէս հաղորդէք մեզ արապաճի⁴⁰ մը կամ այլ միջոցով մը, այսինքն առանց սպասելու փութային: Մանաւանդ եթէ երկրի կացութեան մէջ կարեւոր փոփոխութիւնը պատահի, կանուխէն գիտնալ այդ բանը շատ օգտակար կրնայ ըլլալ մեզի: Սէտայը Շէհպան⁴¹, անցեալ շաբաթ հոս եկաւ, օրինակի համար, ճամբորդի մը միջոցաւ փութայէն առաջ, որովհետեւ ասանկ ժամանակի մէջ, որեւէ լուրի մը օր մը առաջ հասնիլը, պայմանով որ այդ լուրը ստոյգ ըլլայ, մեծ դեր կրնայ կատարել, անմիջական կարգադրութիւն մը կրնայ ըլլալ, որ որեւէ ըլլալիք մէկ բանը քանի մը օր կրնայ ուշացնել եւ անկէ ետքն ալ կացութիւնը կրնայ փոխուիլ: Հաճեցէք այս մասին մեզի ծառայութիւն մը ընել երբ հարկ տեսնէք անշուշտ:

³⁸ Այնթապի Հայ Եկեղեցասիրաց Ընկերութիւն: Հիմնուած է եկեղեցասիրաց երկու ընկերութիւններու միաձուլումով, որոնցմէ առաջինը 1887-ին Վարդանեան Կրթարանի բարձագոյն կարգի աշակերտութեան կողմէ հիմնուած Կրօնասիրաց ընկերութիւնն է, որ նպատակ ունեցած է սատարել հայ եկեղեցիին ու պատրաստել զարգացած եկեղեցականներ: Անոր նիւթական միջոցներով, Երուսաղէմի ու Արմաշի մէջ եկեղեցական կրթութիւն ստացած են ապագայ Բաբգէն աթոռակից Կաթողիկոսն ու Փառէն Եպսկ. Մելքոնեանը: Երկրորդը, 1897-ին հիմնուած Կղերասիրաց ընկերութիւնն է, որ իր կարգին Արմաշ դրկած է ապագայ Շահէ Արք. Գասպարեանը:

Այս երկու ընկերութիւններու միաձուլումով, 1899-ին ծնունդ առած է Եկեղեցասիրացը, որ օգտակար եղած է Այնթապի եկեղեցիներուն: Անոր անդամներուն թիւը հասած է 800-ի, որոնք իրենց նուիրատուութիւններով սատարած են տեղւոյն եկեղեցական ու կրթական կեանքին, և որուն մեծագոյն ապացոյցն է Կիլիկեան Ճեմարանի հիմնադրութեան գործին մէջ անոր ունեցած որոշիչ ու անգնահատելի դերը (Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 15, Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 889-892):

³⁹ Անկիւքան կամ Եպիսկոպոսական եկեղեցին Այնթապի մէջ հիմնուած է հայ առաքելական եկեղեցոյ դաւանափոխ առաջնորդ Մկրտիչ Եպսկ. Շահանեան-Սէմէրճեանի կողմէ, որ անձնական հաշիւներէ մղուած, հեռանալով մայր եկեղեցիէն, յարած է անկիւքան եկեղեցիին: Ամուսնացած է հալէպահայ աղջկայ մը հետ եւ քանի մը անգամ մեկնած է Անգլիա ու նուիրատուութիւններ հաւաքած՝ Այնթապի մէջ կառուցանելի եկեղեցոյ շէնքին համար, բայց եկեղեցիին շինութիւնը մնացած է կիսաւարտ, որովհետեւ հանգանակուած գումարով Սէմէրճեան գնած է տուն մը եւ քանի մը կալուածներ՝ «իբրեւ թէ եկեղեցոյ տարեկան ծախքերն ապահովելու համար»: Այս նոյն եկեղեցոյ կիսաւարտ շէնքն է, որ հայ եկեղեցոյ ներկայացուցիչները փափաքած են ստանալ ու օգտագործել որպէս լսարան ([Աբգար Գուլամիբեանց], «Կիլիկիա. Փորձ Աշխարհագրութեան Արդի Կիլիկիոյ», Մատենաշար «Արաքս»ի, Սան Պետերբուրգ, տպարան Ի. Լիբերմանի, 1894, էջ 360, Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա, էջ 348-351):

⁴⁰ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ կառապան:

⁴¹ «Սատա Ալ Շահպալ». բառացիօրէն՝ «Արձագանգ Շահպալի [Հալէպի]»: Հալէպ հրատարակուած օրաթերթ, որ սկսած է լոյս տեսնել 1 Հոկտեմբեր 1908-ին: Ունեցած է չորս էջ, երկուքը՝ արաբերէն իսկ միւս երկուքը՝ օսմաներէն լեզուներով: Թերթէն հրատարակուած է 520 թիւ (محمد فؤاد عنتابي ونجوى عثمان, նշ. աշխ., էջ 68):

Հասանալեյլի⁴² մասին այսօր Տօթթ. Շէփըրթ⁴³ հեռագիր առած է, որուն մէջ կ'ըսուէր թէ 20-30 մեռեալ հազիւ ունեցած է: Իսկէնտէրունէն եկող հեռագիրը, Տէօթթ Եօլի⁴⁴ մասին կ'ըսէ թէ «Հաշտարար ժողով մը գնաց, կը յուսանք թէ բարի ելք մը կ'ունենայ»: Ատանայի մասին դեռ ստոյգ լուր մը չ'առիւնք:

Մնամ յարգանք եւ սիրով

Ներսէս քինյ. Ն. Թավուզճեան⁴⁵

⁴² Հայաբնակ մեծ գիւղ Ատանայի նահանգի Եարփուզ գաւառին մէջ, Օսմանիէ քաղաքէն հիւսիս 25 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Կիլիկիոյ հարաւ-արեւելքը:

Ասանը ունեցած է հայ առաքելական եւ աւետարանական համայնքներու մէկական եկեղեցի: Տեղոյն ազգային զոյգ վարժարանները 1908-ին ունեցած են 150 աշակերտ եւ 80 աշակերտուհի: Հայ աւետարանականները եւս ունեցած են իրենց դպրոցը:

1909-ին ունեցած է 385 տուն, որուն 300-ը՝ հայ առաքելական, 65-ը՝ աւետարանական եւ 20-ը՝ մահմետական: Տեղոյն հայոց ընդհանուր թիւը եղած է 2190 (Միմոնեան, նշ. աշխ., էջ 133-134), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, Առաջին աշխարհամարտէն առաջ ունեցած է աւելի քան 800 հայ տուն (Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, «Հայ Գողգոթան. Դրուագներ Հայ Մարտիրոսագրութենէն. Պեղիւնէն Դէպի Քօր 1914-1920», Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 1922, Ա. հատոր, էջ 373):

Կիլիկեան կոտորածներու միջոցին, 3 Ապրիլ 1909-ին, 10 հազարանոց թուրք խուժանը յարձակած է գիւղին վրայ: Տեղացիք դիմադրած են քաջաբար: Ցաջորդ օր սակայն, բարձրացած է խուժանին թիւը, մինչ հայեր կրցած են ապաստանիլ մօտակայ լեռները եւ մասամբ փրկուիլ ընդհանուր կոտորածէն: Թուրքերը գիւղ մտնելով այրած են եկեղեցին եւ 500 տուններ ու սպաննած են աւելի քան 700 հայեր, ընդ որում՝ 3 քահանայ հայրեր: Կոտորածին հետեւանքով, Հասան Պէյլին ունեցած է 423 որբ եւ 187 այրի (Թէրզեան, նշ. աշխ., էջ 208, 253):

Տեղասպանութեան տարիներուն, աւանը եղած է քստրական հայերու համակեդրոնացման վայրերէն մէկը, ուր գտնուած են գաղթականներու քանի մը հարիւր վրաններ:

Ջինաղաղարէն ետք, ինչ հաւանական վերաբնակները ամիսներով հեռուաբար դիմադրած են միլիական չէթներու յարձակումներուն, բայց ի վերջոյ նահանջելով՝ ապաստանած են Հալէպ:

⁴³ Նկատի ունի ամերիկացի միսիոնար, Այնթապի նշանաւոր բժշկապետ Ֆրէտ Շէփըրթը, որ իր տիկնոջ՝ Միսիս Ֆէնի Շէփըրթի հետ Այնթապ եկած է 1882-ին, որպէս տեղոյն բժշկական համալսարանի դասախօս եւ Ազարիա Սմիթի ամերիկեան հիւանդանոցի բժշկապետ: Ան ամբողջ 33 տարի անմնացորդ ծառայած է տեղոյն բնակչութեան՝ կատարելով հազարաւոր վիրաբուժական գործողութիւններ եւ բժշկելով բազմաթիւ հիւանդներ: Դասաւանդած է նաեւ վերոյիշեալ համալսարանին մէջ: Մահացած է Այնթապ, 5/18 Դեկտեմբեր 1915-ին, թիֆուս (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Բ., էջ 666-671, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 730-737):

⁴⁴ Հայկական անուանումով՝ Չորք Մարգպան: Հայաբնակ քաղաք Ատանա նահանգի Եարփուզ գաւառի Չորք Մարգպան գաւառակի կեդրոնը, Ատանայէն հարաւ-արեւելք, Սեւ լեռներու փեշերուն:

Տեղոյն ժողովուրդի տնտեսական կեանքը հիմնուած էր առաւելաբար նարնջենիներու մշակման վրայ: Ունեցած է Սր. Աստուածածին եւ Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ (Սր. Փրկիչ) եկեղեցիներն ու Սր. Սարգիս վանքը, ինչպէս նաեւ աւետարանական համայնքի մէկ եկեղեցի եւ երկու վարժարան, նաեւ՝ Կեդրոնական Վարժարանը եւ կիլիկիոյ կոտորածներու որբերուն համար հաստատուած Սիսուան եւ Քելեկեան որբանոցները:

Տեղոյն հայերը 1895-ի համիտեան կոտորածներու ժամանակ, ութօրեայ ինքնապաշտպանական մարտերու շնորհիւ փրկուած են կոտորածէ: Նոյնը պատահած է 1909-ին, երբ անոնք 13 օրեայ հերոսական դիմադրութենէ ետք, համեմատաբար քիչ կորուստներ տալով փրկուած են համընդհանուր ջարդէն, սակայն թուրքեր յաջողած են հրկիզել հայերու հարիւրաւոր տուններ ու ամառանոցներ:

1908-ին, Չորք Մարգպանը ունեցած է 8 հազար իսկ ցեղասպանութեան նախօրեակին՝ 12300 հայ բնակիչ («Հայաստանի եւ Յարակից...», Բ., էջ 140), մինչ ուրիշ աղբիւրի մը համաձայն, 1912-ին ան ունեցած է հազար տուն զուտ հայ բնակչութիւն, որուն 20-ը՝ աւետարանականներ իսկ մնացեալները առաքելականներ էին («Տեղեկագիր Այրիալիսում...», Մայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 57):

⁴⁵ Ծնած է Այնթապ, 1870-ին: Ուսումը ստացած է տեղոյն Ներսէսեան, ապա՝ ֆրանչիսկեաններու վարժարաններէն: Շրջան մը հետեւած է Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճի դասընթացներուն, իսկ 1901-ին մտած է Արմաշի Դպրեվանք: 1904-ին, Սիսի մէջ, Սահակ Բ. Խապայեան

Ահա կ'ներկայենք նաև փոխառ⁴⁶ մը, չորս ոսկինոց չէք մը, հաճեցէք փոխարէնը գանձել, Հալէպի մէջ բանտարկեալ Ներսէս Կէտիկեանին յանձնել:

Նոյն

* * *

4 –

ՀՐԱՆՏ Գ. ՍԻԻԼԱՀԵԱՆ

ԱՅՆԹԱՊ

Այնթապ 6/19 Յունիս 1909

HRAND K. SULAHIAN

Aintab

Գերապատիւ Տ. Շահէ վարդապետ Գասպարեան

Առաջն. տեղ. Հալէպի վիճակին

Հալէպ

Ստացայ Ձեր գրութիւնն՝ եւ Տ. Արսէն⁴⁷ հօր ապահովագրութեան ստացագիրն, զորս ներկայեալ կը վերադարձնեմ ձեզ: Ապահովագրական ընկերութենէն սոյն գումարը առնելու համար պէտք է.

Կաթողիկոսէն քահանայ ձեռնադրուած է և երկար տարիներ պաշտօնավարած է իր ծննդավայրի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ:

Կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ, Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ գործուողուած է աղէտեալ շրջանները՝ Աստիոք եւ Սուէտիա, նպաստ բաժնելու: Տարի մը ետք, կրկին մեկնած է նոյն վայրերը որպէս առաջնորդական փոխանորդ, ուր մնացած է չորս ամիս՝ մեծ ծառայութիւններ մատուցելով տեղոյն աղէտեալներուն:

Յեղասպանութեան տարիները անցուցած է Սուրիոյ մէջ, առաւելաբար Սալամիէ, ապա արտորուած է Պուսէյրա: Զինադադարին վերադարձած է ծննդավայր ու նշանակուած տեղոյն կաթողիկոսական փոխանորդ: Յիշատակելի մասնակցութիւն ունեցած է տեղոյն հերոսամարտին ու դարձած է անոր գլխաւոր երեք ղեկավարներէն մէկը:

Այնթապի հայաթափումէն ետք, ապաստանած է Հալէպ, ուր քահանայագործած է մինչեւ իր եղեռական մահը՝ 5 Յուլիս 1934, երբ զոհ գացած է եղբայրասպան գնդակի (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Ա., էջ 469-472, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 563-570):

Թատուզճեան քահանայ պատահական աշխատակցութիւն ունեցած է հայ մամուլին: 1991-ին լոյս տեսած է իր օրագրութիւններու մեծարժէք հատորը՝ «Տառապանքի Օրագիր» խորագրով (խմբագրեց՝ Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, 408 էջ), որ կ'ընդգրկէ անոր 1909-1933 տարիներու գրառումները:

⁴⁶ Փոխանակագիր:

⁴⁷ Նկատի ունի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ միաբանութեան անդամներէն Տէր Արսէն շուշտակ վարդապետ Յարութիւնեանը:

Ծնած է Այնթապ, 1864-ին: Աշխարհական անունով՝ Գրիգոր: Հետեւած է ծննդավայրի Ամերիկեան գոլէճի դասընթացքներուն, իսկ բարձրագոյն ուսումը ստացած է Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանէն: Ուսուցչական պաշտօն վարած է Այնթապի Վարդանեան եւ Աղենական կրթարաններուն մէջ: 1896-ին, Ուրֆայի մէջ քահանայ ձեռնադրուելով, մօտ 4 տարի ծառայած է Այնթապ, Էհնէշ, Ճիպին ու Հալէպ:

1903-1904 եղած է Հալէպի առաջնորդական փոխանորդ, միաժամանակ դասաւանդած է տեղոյն Ազգային Ներսէսեան վարժարանէն ներս:

1906-ին յատուկ առաքելութեամբ մեկնած է Աստիոք եւ Ճըսըր Շուդուր, իսկ 1908-ին՝ Պէլլան եւ Ալեքսանդրէթ:

1- – Հանգուցելոյն օրինաւոր ժառանգորդներուն մանչ աղջիկ քանի հատ եւ որոնք ըլլալին վկայել՝ Առաջնորդարանիդ կողմանէ:

2 – Անտիոքի⁴⁸ շարդին մէջ մեռած ըլլալը եւ ո՞ր օր, ուրտն՞դ մեռած է՝ վկայագիր մը մահուան եւ պարագաներու մասին:

3 – «Հեօճէթի շէրի»ով⁴⁹ վասի⁵⁰ մը նշանակել որբերուն՝ որ կարող ըլլայ՝ ի հաշիւ որբերուն այդ դրամը պահանջել:

Ցարդ իմ ձեռօքս նմանօրինակ պահանջ մը եղած չէ, բայց Պոլիս եղած ատենս՝ այս մասին տիրէգթօրին⁵¹ խօսածները վերոյիշեալ թուղթերն էին, եւ խոստացաւ դրամը տալ:

Սunionի⁵² Հալէպի գործակալը Ֆիլիփ Խապպասն է՝ կրնաք ընդարձակ տեղեկութիւն ստանալ:

Երեցկնոջ մահէն ետք, 20 Յունուար 1909-ին, Սոյ Մայրավանքին մէջ, Սահակ Բ. Խապպեան Կաթողիկոսէն օծուած է շուշտակ վարդապետ ու նշանակուած՝ Անտիոքի առաջնորդական տեղապահ: Նոր պաշտօնատեղին հասնելէ շատ կարճ ժամանակ անց՝ 6/19 Ապրիլ 1909-ին, սպաննուած է եկեղեցիին մէջ, կիլիկեան կոտորածներու ընթացքին: Թուրք խուժանը, իր ու իր հետ նահատակուած երկու եկեղեցականներուն դիակները քաշկոտելով՝ պտտցուցած է Անտիոքի փողոցներուն ու շուկաներուն մէջ, հրաւիրելով ժողովուրդը որ մասնակցի կոտորածին (Թէրզեան, նշ. աշխ., էջ 255, Յուսիկ Ա. Քինյ. Սեդրակեան, «Տ. Արսէն Քինյ. Յարութիւնեան (1865-1909)», «Գանձասար», Հալէպ, Յունիս Բ. 2007, էջ 15):

⁴⁸ Պատմական քաղաք Հալէպ նահանգի Անտիոք գաւառի կեդրոնը, Հալէպի հիւսիս-արեւմուտքը, անկէ մօտ 110 քմ. հեռավորութեան վրայ, Որոնդէս գետի ափին: Կառուցուած է Սելեւկիոս առաջին Նիքադոր Կայսրին կողմէ՝ Ն. Ք. 301 թուականին: Ան կարճ ժամանակով մաս կազմած է Տիգրան Մեծի հայկական կայսրութեան:

Անտիոքի մէջ է որ Յիսուսի հետեւորդները առաջին անգամ ստացած են «Քրիստոնեայ» անուանումը:

Քաղաքը եղած է հելլենիստական մշակոյթի մեծագոյն կեդրոններէն մէկը, իսկ անդի ետք՝ քրիստոնէութեան գլխաւոր օրրաններէն եւ 4-րդ դարուն հռոմէական կայսրութեան 4 պատրիարքութիւններէն մէկուն նստավայրը:

1909-ի կիլիկեան կոտորածներուն, Անտիոքի հայերը տուած են անդի քան 190 զոհ, որոնք իրենց ետին ձգած են 326 առաքելական եւ 14 անտարանական համայնքի որբեր («Տեղեկագիր 1909...», էջ 89, 94):

Տեղոյն հայերը ունեցած են Սր. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը: Հայ անտարանական համայնքը ես ունեցած է իր եկեղեցին: Հայեր ունեցած են նաեւ ազգային վարժարան մը:

1905-ին, քաղաքը ունեցած է 23 հազար բնակիչ, որուն մօտ 5 հազարը՝ հայեր, 4 հազարը՝ յոյներ, 300-ը հրեաներ, իսկ մնացեալները՝ թուրքեր, արաբներ ու ասորիներ (Հ. Ս. Էփրիկեան, «Պատկերագրող Բնաշխարհիկ Բառարան», Ա. հատոր, Բ. տպագրութիւն, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1903, Ա., էջ 220):

Անտիոքը 1939-ին, ֆրանսերէքական համաձայնագրով, Ալեքսանտրէթի ամբողջ գաւառին հետ Սուրիայէն խլուելով՝ բռնակցուած է Թուրքիոյ:

⁴⁹ Շէրիի՝ իսլամական կրօնքի հիմունքներով տրուած մուրիակ:

⁵⁰ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ խնամակալ:

⁵¹ Ֆրանսերէն՝ տնօրէն:

⁵² Նկատի ունի կեանքի ու հրդեհի ֆրանսական համանուն ապահովագրական ընկերութիւնը, հիմնուած Փարիզ 1828-ին, եւ որ գրասենեակներ ունեցած է Օսմանեան կայսրութեան բոլոր մեծ քաղաքներուն մէջ:

Իմ մասին ես կը խորհիմ որ Արժ. Տ. Գարեգինը⁵³ վասի ընեն՝ որով եւ որքերուն դրամը մեր ձեռամբ ապահով տեղ մը տոկոսի տրուի եւ երբ մեծնան այն ատեն զանձեն:

Անտիոք Տ. Ներսէս⁵⁴ հօր գրած էի եւ խօսած, մահուան վկայագրին համար յուսամ թէ կը շինէ:

Մնամ համբուրելով Ս. աշղ

Հ. Գ. Սիլահեան⁵⁵

⁵³ Նկատի ունի Այնթապի քահանաներէն Տէր Գարեգին Ա. Քինյ. Պողարեանը: Ծնած է Այնթապ, 13/25 Փետրուար 1867-ին: Աւագանի անունով՝ Գրիգոր: Յաճախած է Վարդանանց Մեսրոպեան Սանուց վարժարանը, ապա հետեւած է Վարդանեան գիշերային դպրոցի դասընթացներուն: 1883-1893 աշխատած է մանուսագործ ու հաշուակալ: 1904-ին Ստյ մայրավանքին մէջ Սահակ Կաթողիկոսէն ձեռնադրուած է քահանայ:

Երկար տարիներ մաս կազմած է Այնթապի Կրօնական ժողովին, կրօնագիտութիւն դասաւանդած է տեղւոյն վարժարաններուն մէջ եւ անդամակցած՝ քանի մը վարժարաններու հոգաբարձական կազմերուն:

1915-ին աքսորուած է Սուրիոյ Սալամիէ աւանը, ուրկէ ժամանակաւորապէս դրկուած է Պուսէյրա:

Զինադադարին անցած է Այնթապ ու մասնակցած տեղւոյն հայութեան ինքնապաշտպանական մարտերուն, ապա քաղաքի հայաթափումով, 1922-ի Դեկտեմբերին ապաստանած է Հալէպ, եւ երկու տարի Ճիւնիի (Լիբանան) մէջ քահանայագործելէ ետք վերադարձած է Հալէպ եւ 1926-1946 քահանայագործած է անդ. միաժամանակ մաս կազմելով կրօնական եւ կրթական բազմաթիւ մարմիններու (Գարեգին Ա. քինյ. Պողարեան, «Ինքնակենսագրութիւն», տես՝ Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 9-22):

Վախճանած է 12 Փետրուար 1946-ին:

Պողարեան քահանայ հայրն է ծանօթ բանասէր Գրիգոր Պողարեանի (1897-1975) եւ ձեռագրագետ Նորայր Արք.ի (Ծովական, 1904-1996):

⁵⁴ Նկատի ունի Տէր Ներսէս Քինյ. Թաւուզեանը:

⁵⁵ Հրանդ Գ. Սիլահեան: Ծնած է Այնթապ, 1871-ին: Յաճախած է Մեսրոպեան Սանուց վարժարան, ապա՝ Վարդանեան կրթարան, զոր ւարտելէ ետք 1890-ին մեկնած է Կ. Պոլիս, ուր կարճ շրջան մը բանտարկուելէ ետք վերադարձած է ծննդավայր ու անդամակցած հնչակեան կուսակցութեան ու դարձած անոր ատենապետն ու Այնթապի 1895-ի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն մէկը:

Լայն մասնակցութիւն ունեցած է տեղւոյն ազգային գործերուն մէջ. եղած է տեղւոյն Քաղաքական ժողովի ատենապետ, Կիլիկեան ճեմարանի հոգաբարձութեան ատենադպիր, եւ այլն:

1915-ին աքսորուած է Հալէպ, Դամասկոս, ապա վերադարձուած է Այնթապ, ապա՝ կրկին Հալէպ եւ որպէս «վնասակար» տարր՝ դատաւարտուած է մահուան ու բանտարկուած է մօտ երկու տարի, բայց մահավճիռը չէ գործադրուած:

Զինադադարէն ետք մնացած է Հալէպ, ուր եւս մասնակցած է ազգային գործերու:

1936-ին ընտրուած է անդամ Սուրիական Խորհրդարանին, իսկ 1939-ին տեղափոխուած է Միացեալ Նահանգներ, ուր է մահացած է 15 Յունիս 1949-ին:

Ունեցած է գրական շնորհ: Պարապած է նաև նկարչութեամբ եւ երաժշտութեամբ (Սարաֆեան, նշ. աշխ., Բ., էջ 758-760, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 338-346):

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՕՐԵՐՈՒՆ
ԱՅՆԹԱԲԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻՆ ՄԱՍԻՆ

Միհրան Մինասյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ներկայ յօդուածով նախ անդրադարձ կատարուած է 1909-ի կիլիկեան կոտորածներու շրջանին Այնթապի հայութեան վիճակին մասին, թէ ինչպէս փորձեր եղած են իոն եւս համընդհանուր կոտորած յառաջ բերելու եւ կրկնելու Ատանայի մէջ պատահածը, ապա խօսուած է այդ 1909-ին Այնթապի հայութեան ունեցած կորուստներուն մասին, որմէ ետք հրատարակութեան տրուած են նոյն օրերուն Այնթապէն գրուած չորս անտիպ փաստաթուղթեր, ուր նկարագրուած են քաղաքին մէջ պատահած «Բէլլէճի»ի դէպքը իր բոլոր մանրամասնութիւններով, տեղւոյն հայութեան մօտ տիրող վախի ու սարսափի մթնոլորտը, կոտորածը կանխելու համար ձեռք առնուած միջոցառումները, եւ այլն:

Հրատարակուող փաստաթուղթերուն կցուած են համապատասխան ծանօթագրութիւններ:

Բանալի բառեր՝ 1909 թ. Կիլիկեան կոտորածներ, Այնթապ, փաստաթղթեր:

UNPUBLISHED DOCUMENTS ABOUT THE CONDITION OF AINTAB ARMENIANS
ON THE DAYS OF CILICIA MASSACRES

Mihran Minasyan

SUMMARY

This article presents materials concerning the situation of the Armenians of the town of Aintab during the massacre in Cilicia in 1909. In particular, attempts were being made to organize a general massacre in Aintab, following the example of the massacre in Adana. After assessing the losses of the Armenians in Aintab in 1909, four previously unpublished documents from Aintab are presented, depicting the events that took place in these days: the atmosphere of fear and horror prevalent among the local Armenians, measures taken to prevent large-scale massacres, etc.

Documents are provided with relevant references.

Keywords: Cilician massacres of 1909, Ayntab, documents.

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ПОЛОЖЕНИИ АРМЯН АЙНТАБА В ДНИ
КИЛИКИЙСКОЙ РЕЗНИ

Мигран Минасян

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье представлены материалы, касающиеся положения армян города Айнтаб во время резни в Киликии 1909 года. В частности освещены попытки местного мусульманского элемента организовать общую резню в Айнтабе по примеру резни в Адане. После рассмотрения потерь армянства в

Айнтабе в 1909 г., представлены четыре ранее неопубликованных документа из Айнтаба, в которых подробно описываются имевшие место в эти дни события: атмосфера страха и ужаса, царившая в среде местных армян, предпринятые по предотвращению широкомасштабной резни меры и т.д.

Документы снабжены соответствующими примечаниями.

Ключевые слова: Киликийская резня 1909 г., Айнтаб, документы,